

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДІННІҢ РӨЛІ МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «НАУРЫЗНАМА» ЕҢБЕГІ НЕГІЗІНДЕ

¹Т. Аманкул, ²А.Д. Шағырбай, ³Б. Молдахмет

АҢДАТПА

Мақалада дәстүрлі қазақ қоғамындағы дін мен әдет-ғұрып заңдарының өзара байланысы мен ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар шешендік өнердің қазақ билері сотындағы орны мен маңызын атап көрсетеді. Қазақ даласының құқықтық жүйесі, шариғаттың орындалу деңгейі және оның сот жүйесіне әсері қарастырылады. Сонымен қатар, билер соты мен Ислам құқығы соты арасында салыстырмалы талдау жүргізіледі. Қазақ ұлтындағы бітім, дінге келу, қанағаттану жолдары мен шариғаттағы қазы, ризайы, сұлх, тақим және олардың күнделікті өмірде қолданылуы мен мәселелерді шешу жолдары салыстырылады. Қазақ хандығы дәуіріндегі ханның сайлануы және оның тақтан түсуі, халифаның тағайындалуы және оның ғазалдары, діни билік пен саяси билік арасындағы байланыс салыстырылады. Одан бөлек, діни немесе этикалық ережелердің мысалдары, атап айтқанда, қонақжайлылық, қылмыс және жазалауды салыстыру болып табылады. Осы дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып заңдары мен шариғат нормалары салыстырмалы түрде зерттеледі. Қорытындылай келе, қазақ даласындағы аумақтың орасан зор кеңістігіне қарамастан, қазақ қоғамындағы кейбір дәстүрлі құқықтық нормалар мен ережелер (оның ішінде болмашы ережелер де) қазақ даласының барлық аймақтарында бірдей болғаны анықталады.

Түйін сөздер: Дәстүр, әдет-ғұрып, шариғат, билер соты, халифа

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

³ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
А.Д.Шағырбай,
almasbek85@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Аманкул Т., Шағырбай А.Д., Молдахмет Б. Дәстүрлі қазақ қоғамында діннің рөлі Мәшүр Жүсіп Көпейұлының «Наурызнама» еңбегі негізінде // Адам әлемі. – 2024. – № 2 (100). – Б. 160-169.

Роль религии в традиционном казахском обществе на основе работы Машхура Жусупа Копеев «Наурызнама»

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь и особенности законов религии и обычаев в традиционном казахском обществе. Авторы подчеркивают роль и значение орачского искусства среди придворных казахских биев. Рассматривается правовая система казахской степи, уровень реализации законов шариата и его влияние на судебную систему. Кроме того, проводится сравнительный анализ судов биев и суда исламского права. Приводится сравнение методов примерения, обращения в религию и удовлетворения казахского народа и шариатскими судами в виде кади, сулх и таким, а также способов их ежедневного применения и решения вопросов. Дается сопоставление между избранием хана и его отречением, назначением халифа и его газалей, религиозной властью и политической властью в эпоху Казахского ханства. Примеры религиозных или этических правил включают сравнение гостеприимства, преступлений и наказаний. Сравнительно изучаются обычное право и нормы шариата в традиционном казахском обществе. В заключение следует отметить, что, несмотря на огромную территорию казахской степи, некоторые традиционные правовые нормы и правила (в том числе несущественные правила) в казахском обществе одинаковы во всех регионах казахской степи.

Ключевые слова: Традиция, обычаи, шариат, суд судей, халиф.

Role of Religion in Traditional Kazakh Society Based on Mashkhur Zhusup Kopeev's Work Titled "Nauryznama"

Abstract. The article examines relationship and features of the Islamic laws and customs in traditional Kazakh society. The authors emphasize a role and importance of eloquence in the court of Kazakh biys. The legal system of the Kazakh steppe, level of implementation of Sharia law and its impact on the judicial system are considered. In addition, a comparative analysis of the courts of biys and court of Islamic law is performed. The comparison is made of the methods of reconciliation, religious conversion, satisfying the Kazakh people and Sharia courts in the form of qadi, sulh and taqim, as well as methods of their daily application and resolution of issues. The analogy is made between election of the khan and his abdication, appointment of the caliph and his ghazals, religious power and political power in the era of the Kazakh Khanate. Examples of religious or ethical rules include comparisons of hospitality, crime, and punishment. The customary law and Sharia norms in traditional Kazakh society are studied comparatively. In conclusion, it should be noted that, despite the vast territory of the Kazakh steppe, some traditional legal norms and rules (including non-essential rules) in Kazakh society are the same in all regions of the Kazakh steppe.

Key words: Tradition, Customs, Sharia, Court of Judges, Caliph.

Kіріспе

Әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер халықтың көп жылдық мәдениеті, өндірісі, өмір тәжірибесі, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан мәдениеті барысында қалыптасады. Сонымен бірге әдет-ғұрыптар қоғамның моральдық нормаларын анықтаудың негізгі құралы болып табылады. Бұл ұғым тілімізде әдет-ғұрып, салт-дәстүр түрінде қолданылады.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері ұлттың даму тарихынан, оның ішінде ұлт болмысынан ажырамас ислам құндылықтарынан бастау алады. Ахлах шайқасынан кейін ислам діні қазақ даласына бейбіт түрде таралып, қазақ халқының діни сеніміне ғана емес, тұрмыс-тіршілігінің ажырамас бөлігіне айналды. Бұл өз кезегінде қазақ әдет-ғұрыпының қалыптасуына жол ашты.

Елімізде өзіміздің әдет-ғұрыптарымызды зерттеу басқа елдермен салыстырғанда әлдеқайда кеш басталғанымен, ғалымдардың қазақ әдет-ғұрыптарын бірнеше жыл бойы терең зерттегені көңіл қуантарлық нәтиже берді. Бұл дінтану, фольклор, этнография, мәдениеттану және антропология салаларында халқымыздың ежелгі әдет-ғұрыптарына діннің ықпалын жүйелі түрде зерттеуге әкелді. Біз де зерттеу мақаламызда дәстүрлі қазақ қоғамындағы дін мен әдет-ғұрып құқығының арақатынасын салыстыра отырып, қазақ дәстүрі мен ислам шариғаты арасындағы тығыз байланысты зерттеуді мақсат еттік.

Қазақтың құқықтық жүйесінің өзіндік ерекшеліктері бар екенін көрсететін

мұндай зерттеулер ұлт тарихы мен мәдениетінің іргетасы болып табылады. Мұсылмандық құқықтық жүйемен байланыс, арадағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсететін зерттеулер бүгінгі таңда тапшы. Сайып келгенде, біз қазақтың құқықтық жүйесін, әдет-ғұрып құқығын, сот ісін жүргізу институтын және билерді басынан бастап зерттеп, оны классикалық мұсылман құқығы тәжірибесіндегі қолдануымен салыстырамыз.

Әдіснама

Сан ғасырлар бойы Ислам діні қазақ даласында қанатын кең жайып, халықтың өмірінің барлық сфераларына енді. Қазақтың тарихын, салт-дәстүрлерін, заң және сот жүйесін Исламсыз елестету мүмкін емес. Тәуелдісіз алған соң рухани жаңартудың бір жолы – діннің тарихтағы рөлін зерттеу болып табылады. Осы орайда қазақ халқының өміріндегі Исламның атқарған функциясын зерттеуді қазіргі таңда маңызды мәселе. Мақаланың ғылыми әдістемесі негізінен тарихи компаравистикаға және талдауға негізделген.

Негізгі бөлім

Дәстүрлі қазақ құқығы өз қоғамының әмбебап ережелері арқылы әлеуметтік таптар мен топтарға күшті әсер етіп, саяси биліктен толықтай тәуелсіз болды. Мәселенің шешілгеніне қарай әдет-ғұрып, дәстүр өзгереді. Сондықтан да «Әдеттің бәрі әдет емес, жақсы әдет

салт» деген қағида қалыптасты.

Қазақ даласында шариғат заңдарының орындалу деңгейіне келсек, қазақ құқығы жүйесі мұсылман құқығындағыдай сотқа жүгінбеудің қанағаттанарлық жолын насихаттайды және осындай жүйеге негізделген. Бұл жүйені мына қағидалар мен заңдардан анық түсінуге болады: «Қазақ жолы қанағаттанарлық, ол адаспайды, шариғат – шарт, оған ешкім дау тудырмайды». Бұл сөздер қазақтың атақты үш биі (қазақ сөзі – би), Төле би, Қазбек би, Әйтеке бидің ұлағатты ұстаздары Әнет бабаға тиесілі. Жол – қазақ құқығының негізгі қайнар көздерінің бірі және өзіндік категориясы бар. Бұл қағида қазақ құқық жүйесінің негізгі ұғымы болып табылады. Осыған байланысты кез келген мәселені бірінші төрешілер шешеді. Олай болмаған жағдайда шариғат заңы бойынша үкім шығады. Әйгілі Бұқар жырау Абылай ханға өз заманын ескертіп: «Ашуланба, Абылай, ашулансаң, мен сені көтеріп, төрге жіберемін» (Азбанбаев, 2009: 98). Демек, ол өз билігіне бағынбаса, жоғарғы судья ретінде биге алынады.

Қазақтың атақты үш биінің бірі Қазыбек би бір сөзінде: «Әділді көргенде төре сөйлесін, ақ пен қара айтысса, Алла тағала тар жерде шешеді» деген екен. Алланың үкімі шешеді деген сөз. Шешен қанша сөз айтса да, әділ болса ғана шешен болады. Бидің үкімі түпкілікті шешім болса, Бұқар жыраудың «Сізді сотқа (қаз) жіберемін» деуі түсініксіз болар еді. Билер билігінің саяси биліктен тәуелсіздігі тұрғысынан қарағанда, саяси билік хандардың қолында болғанымен, хандарды сайлайтын билер жиналысы – хандар мен халықты біріктіретіндер. Хандар саяси билікте болғанымен, әскери билік атқарушы билікпен бірге ру басылары, батырлар (батырлар) мен билерге тиесілі екенін көреміз. Ханның жеке байлығы да, мүлкі де болмағанын ескерсек, бұл тұтастай алғанда саяси биліктен тәуелсіз сот билігі жүйесінің бірегей үлгісі деп айтуға болады.

Ұсақ рулар немесе ауылдар арасындағы дауларды старшындар немесе рулар арасындағы билер шешуі, сондай-ақ ру аралық түсініспеушілік пен айып талас-тартысында рулардың кісі өлтіру алдындағы мәселелерді төлем арқылы

шешуі көрсетеді. олар өзара келісім бойынша реттеледі. Кісі өлтіру және жарақат алу жағдайында өтемақы көбінесе қанағаттану жолы ретінде төленді. Өлім жазасына кесілсе де, шариғаттың «бейбітшілік» жолын ұстанып, «қиылған басын қылыш кеспейді», «біреу ашық айтса, күнә болса да кешіру керек» деген қағиданы ұстанған. ауыр күнә». Жазалау мәселесінде дене жазасынан гөрі ар-намыс жазасын көбірек қолданғаны белгілі. Билердің басты міндеті судьялық қызметпен қатар, соттан тыс, саналы қоғам мүшелерін тәрбиелеу болды. Дала заңдары әділдікті, шыншылдықты, шыншылдықты, адалдықты талап етсе, заңды сақтаудың және оны жүзеге асырудың негізгі тетігі «намыс» ұғымы болды. Негізгі ұстаным: «Мал – малдың өтеуі. жаным, жаным – намысымның құны.» Оны тағы да «Ер – жүз атқа, намыс мың атқа» (Зиманов, 2005: 29) деген тұжырыммен дәлелдейді. Жазаның түрлері көбірек. жазалау, елден қуу, бетіне қара күйе жағу, мойнына киіз ілу, қара есекті артқа мінгізу сияқты жазалар Есімханның ескі тәсілімен:

*Хан болсын, ханға лайық заң болсын!
Абыз (молда) болсын, таңдаулы шыңырау болсын!*

Би болсын, келсін!

Батыр болсын, жолы болсын! (Зиманов, 2005: 150)

Бұл өлең жолдары халықтың әдет-ғұрпын жақсы білетін, білімді отбасы тұратын бидің үйі болуы керек дегенді білдіреді. Жалпы құқықта норма мен жариялылық маңызды. Қазақ құқығы проблемалық жүйеге негізделгендіктен адам табиғатына, табиғатына жат емес, бейім табиғи ережелерден тұрады. Құқықтық тұрғыдан алғанда, зерттеушілер табиғи құқық пен табиғи пайымдауға негізделген жүйенің бірінші басымдылығы істің моральдық жағы екенін растайды. Қазақтың сот билігі соттан тыс идеологияға негізделген (Кенжеалиев, 2009:179). Қазақтың құқық жүйесі туралы қазақ даласында қызмет еткен белгілі шығыстанушы В.Григорьев былай дейді: «Әдетте, көптеген адамдар (еуропалықтар) көшпелілерді экономикалық және интеллектуалдық дамудан алшақ санайды... Дамыған халықтар екені анық.

мал шаруашылығымен айналысатын қазақтардың дау-дамайға қалай қарап, қалай шешетінін көргенде таңғалып, қызғанады» (Әлдібеков, 2009:415).

Мұсылман құқығында кез келген даулар мен нормаларды ереже (сот) ретінде емес, ридай (өзара келісім) ретінде шешу басты жол болып табылады, яғни принцип. Мұсылман құқығы адамдардың ажданы мен имандылығына негізделген. Мысалы, куә болу, ант беру, мойындау қағидаларының терең мағынасы бар. Азғындық ережелерін мойындамай-ақ, үгіт-насихат немесе бірнеше рет қайталау сияқты көптеген мысалдар саналы қоғам құруды талап ететінін көреміз. «Бейбітшілік» және «Тахким» - сотталушының шешіміне дейін азаматтардың құқықтарына байланысты істерді шешудегі институттар. Үкім шығармау пайғамбар тәрбиесіне негізделген қоғам құруға бағытталған (Шен, 2012: 118). Тараптар арасындағы татуласу – құқықтық ынтымақтастық пен бейбітшілік мәселесі. Дауларды сотқа дейін шешуде бейбітшілік пен ымырашыл қоғамның рөлі зор.

«Сұлх» сөзі татуласу дегенді білдіреді. Мұсылмандық заң әдебиетінде жәбірленуші мен құқық бұзушы немесе айыптаушы тараптар арасындағы ымыраға келу тараптар арасындағы дауды бітімгершілікпен шешу туралы келісім болып табылады. Сұлхтың негізгі анықтамасы тараптар арасындағы қақтығысты тоқтату болып табылады. «Китаб ас-Сұлх» бөлімі классикалық фикһ кітаптарының «Баба ад-Дауа» тарауында, сондай-ақ «Әш-Шаха» кітабының соңында келтірілген. мойындау бөлімдері. Халықаралық ислам құқығында бейбітшілік тақырыбы Сияр бөлімінде, отбасылық қатынастар неке бөлімінде, көбінесе әл-Қади бөлімінде, ал қылмыстық және кек бөлімінде төлем мәселелері, мүліктік қатынастар қарастырылады. тахарудж және таксим ар-ридай бөлімдерінде бейбітшілік пен мұрагерлік ерекше бөлім (Әл-Касани, 2010: II /180-191; III; III/151). Қазақ даласындағы медреселерде жоғары білім алған Ишандар мен Қожа әулеттері қазылық міндеттерін атқару барысында бір мәселенің шарифат шешімін сұрағанда, пәтуа бергені анық. бұл фикһ кітаптары.

Тахким – ымыраға келуге және келісімге келуге ұмтылатын мұсылман

құқығының тағы бір мекемесі. Тахким – екі жақтың келісімімен үшінші тұлғаға немесе көтерілісшілердің өкілдері тобына (халукам) мұсылман құқығы әдебиетіндегі қайшылықтар мен өзара айыптауларды айтады. Исламнан бұрын болған тахким жолы исламнан кейін де заңды деп танылуда. Ислам заңгерлері қазының барлық шарттары қазыға бірдей дейді. Тахким тақырыбы мұсылмандардың классикалық заң әдебиетінің нике, талақ, адабул-қади, бәйг, акила сияқты бөлімдерінде қарастырылады (Әл-Касани, 2010: IV/92; T/32). Тахким - бұл аштық, өшпенділік, кек, әлеуметтік қақтығыстар мен әділетсіздік сияқты қоғамды алаңдататын мәселелерді тоқтатудың және әлеуметтік ынтымақтастықты дамытудың маңызды тәсілі. Мұсылман құқығында тахким қазақ әдет-ғұрып құқығындағы «әділдік іздеу», «билікке жүгіну» сияқты ұғымдарға қызмет етеді. Бұл туралы біз судьялар және билер соты бөлімінде толығырақ айтатын боламыз.

Қазақстанның заң жүйесі шектеулер қояды бас бостандығынан айыру, бас бостандығынан айыру, ақшаны жылыстату және басқа да жазалар туралы. Халықтың пікірі бойынша бұл жазалар өлімнен де ауыр болды. Себебі, «ұят өлімнен де маңызды» деген түсінік қалыптасқан. Мүліктік жауапкершілік бойынша айыппұлдарға айыппұлдар (әртүрлі айыппұл түрлері) жатады. Өте ауыр мүліктік айыппұлдар болса, әулет немесе рулық ауыл болып төлеуге міндеттелді (Өсерұлы, 2009: 25). Мұндай ауқымды айыптаулар оларды бұзақылар мен зұлымдарды түзетуге және тәрбиелеуге міндеттейді, олар өз уақытында өзін-өзі басқару мен бақылауды күшейтеді. Тарихи әдебиеттердің бірінде заңды жауапкершіліктің рулық жүйеге негізделіп, руларға түрлі төлемдер мен алымдар салынуының мысалы ретінде былай делінген: «9000 үйі бар Қыр-Шекті ауылы 6000 қой төлеуі керек. әр үйге бір қой келмейтіндей үлкен емес» (Шүкіров, 2006: 404). Бұл бүкіл тайпаға ер адам төлеуге тиісті айыппұлдар немесе басқа жазалар жүктелгенін білдіреді.

1836 жылы Шығыс Түркістан қазақтары үшін қабылданған «төрт бис» заңдарының мазмұны ең соңғы және

соңғы тарихқа дейін қазақтың ежелгі әдет-ғұрыптары қолданылған кезде мынадай болды: 1) Жер дауы, 2) Жесір дауы, 3) Айыптау дауы, 4) Ұрлық, 5) Мұрагерлік, 6) Жол (Мыңжан, 2004: 485). Тақырыптар мен тараулардың сәйкес келмейтінін көреміз, өйткені олар біршама еріксіз және ислам құқығы жүйесіне немесе батыстық құқық жүйесінің бөлімдеріне сәйкес жіктелуге және бөлімдерге бөлуге мәжбүр. Бүкіл құқықтық жүйе адамның санасы мен жаратылысына негізделгендіктен, осыған ұқсас кейбір баптар мен ережелерді жою қажет. Дегенмен, олар бір-бірімен тұтастай сәйкес келмеуі мүмкін. Мысалы, мұсылман құқығының әдіснамасын зерттеуде құлдардың жалақысының Құдайдың жалақысына бөлінуі ром-германдық жүйенің екі үлкен салаға: жария құқық пен жеке құқыққа бөлінуі арасындағы сәйкестік сияқты көрінеді.

Мемлекет билігі өз қолында болғанымен хандардың ішінде хандарды сайлайтын және орнататын рубасылар мен билер кеңесі болды. Ол тек басқару жүйесіне ғана емес, елдің әлауқаты мен әскери қорғаныс саласына да тәуелді болды, хандар билер мен рубаларға тәуелді болды. Ханның өз әскері мен мүлкі болған жоқ.

Хан жасау және хан талау (хан тонау) ережесіне сәйкес, қазақ хандарының бәрі «төре» руынан тарайды, Шыңғыс ұрпақтарынан тарайды және солай болуы керек. Қазақ халқындағы бұл хандық құрылыстың орнықтылығы соншалық, ол басқа халықтар мен тайпа көсемдерін қабылдамайды. Оның ең жарқын тарихи мысалы – 1770 жылдары жоңғарлардан азат етілген ежелгі қоныс – Алтай мен Тарбағатай өңіріндегі қазақтардың Абақ Керей руы. Кейін қазақ хандығы сыртқы шабуылдардан ыдырай бастағанда көршілес Қытай, Моңғолия т.б қазақ халқын тең санамаған: «Кейін келдің. Сіздің саяси көшбасшыларыңыздың патшалары жоқ. Біздің елдің ханы бар. Хан қарапайым халықпен тіл табыспайды». Көп жағдайда олардың егемендігін, елдігін ешкім мойындамағандықтан өз құқығын талап етеді. Содан кейін Абақ Керей халқы Тауасар би бастаған 17 адамды хан сайлауға сайлады. басшыларынан Әбілпейіз төре жіберді ба-

ласы Көгедай анасы Тұмар ханыммен Абақ Керейге. Ол Абақ Керейге келгенде небәрі 12-14 жаста болған деседі. Жастығына қарамастан ел басқарған ол басқа халықтармен терезесі тең. 1836 жылға қарай басқару жүйесін реформалау және жаңғырту мақсатында Ұлы кеңес өтті. Сол кеңестен төрт аға би сайланады. Ол әдет-ғұрып құқығын қайта қарап, «Төрт би төре» деген заң жобасын қабылдады. Бұл жаңартылған заңдар 1836-1949 жылдар аралығында 113 жыл бойы қазақ арасында ресми түрде күшінде болды. Төрт би сайлауында әртүрлі пікірлер айтылады. Дінде төрт көмекші, төрт ұлы періште, төрт халифа, төрт кітап, төрт имам болған, Абылай ханның кеңесшілері төрт би болған деседі (Баби Тоқтар, 2009: 483-485). Қазақ халқының соңғы хандары мен сұлтандарына дейін-ақ саяси билік билердің қолында болуы керек деген түсінік қалыптасқан, қазіргі таңда да төре ұрпақтары билік жүргізуі керек деп есептейтіндер бар.

Ханды көтеру үшін ең алдымен барлық рулардың жетекші билері мен ақсақалдары келіп, кімнің хан болатынын шешті. Сосын жиі жұма күні шамасы келгенше көп жиналып, болашақ хан сарай немесе ханорда емес, биік жерде ақ киіз төселген құбылаға қарайды. Қожа әулетінен шыққан адам немесе имам Құран оқып, үлкендердің бірі бата береді. Одан кейін киіздегі хан төрт жағынан басынан жоғары көтеріледі. Қазақ халқы «Ақ киізге хан көтеру» дейді. Одан кейін сырт киімдер шешіліп, жырттылып, жиналысқа келген жақсы адамдар мен құрметті адамдарға таратылады. Бұл «телім» немесе «хан сарқыты» деп аталады. Одан кейін хан бөркін киіп, шапан, етік киді (Нүсіпоқасұлы, 2011: 127-129). Жұма күні ханның көтерілуі, ханның құбылаға отыруы, құран бағыштауы, ханның киімінен бата алуы – діни қағидалар мен құндылықтар екенін осыдан көруге болады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында ислам құқығындағы хан мен мемлекет басшысы ұғымы біршама ұқсас. Ол белгілі бір саяси элитадан шығуы керек деген исламдық түсініктер де бар. Тіпті, жоғарыда аталған ханталаудың «Ғазл әл-Халифа» деген атпен белгілі халифаны тақтан түсіру ұғымына ұқсас екенін байқауға болады. Классикалық фикһ

әдебиетінде халифаларды сайлау және тағайындау туралы арнайы тарау немесе тақырып болмаса да, «имам», «халифа», «имара» сияқты тақырыптарда қарастырылады. Ол тіпті намаздағы имамдық тақырыбында айтылып, намаздағы имамдық «имам әс-суғра», мемлекет басшысы немесе сұлтан «имам әл-кубра» деп аталады. Ол теология бөлімдерінің арасында да айтылады. Ақида жұмысының соңында осы басқару тақырыбы да қарастырылады.

Қазақ көшпелілер өркениетінің ұлттық нышандарының бірі – Наурыз мейрамы. Парсы тіліндегі зороастризм сенімінен аударылған «Наурыз» сөзі «жаңа күн» дегенді білдіреді. Кейбір ғалымдар мерекенің тарихын зороастризммен, отқа табынумен байланыстырса, кейбір тарихшылар парсы патшалығының әскери жорықтарымен байланыстырады. Зороастризм сенімі бойынша жақсылық жарықтан, жамандық қараңғылықтан басталады.

Кейбір риуаяттарда мәртебелі халифа Әлидің Парсы шығанағында болған сапарында жергілікті тұрғындардың бірі Наурыз мейрамына байланысты кәдесый сыйлағанын келтіреді. Халифа Әли (Алла оған разы болсын) бұл қимылдың мағынасын сұрағанда: «Бүгін Наурыз мейрамы, сондықтан мен саған бұл кәдесыйды бердім», - деп жауап берді. Әли (Алла оған разы болсын): «Осы игі дәстүрді күнде жалғастыр! (Наурызда бір-біріне сыйлық беру дәстүрі).

Ғұлама баба Мәшһүр Жүсіп Көпеев «Нұх, Наурызанама» атты еңбегінде Наурыз мерекесін тойлау салтының Нұх пайғамбардан қалғанын айтады. 7 түрлі дәнді дақылдардан тұратын «Наурыз көже» дәстүрлі тағамы «Ашура» мерекесіне орай 10 түрлі ингредиенттерден дайындалатын тағамға ұқсайды.

Расында, Наурыз мейрамы қазақ халқының түсінігінде малды жайлауға шығарып, күннің жылынып, жарқыраған сәулесін бере бастаған қыстың сәтті өткен қуанышын білдіреді. жыл. Ұзақ қыстан кейін бір-бірін құшақтап, адамдар қонаққа келді. Сондықтан еліміздің батыс өңірінде бұл күн «Көрісу күні» деп аталады. Сонымен бірге, 14 наурызда Самарқандта көк тас ери бастайды, сондықтан Наурыз мейрамы 9 немесе

14 наурызда басталады деп есептеледі.

Исламда «Шар’и ман қоблян немесе урф» фиқһ қағидасы бойынша (исламға дейінгі дәстүрлер мен халықтың әдет-ғұрыптары) белгілі бір дәстүрлер ислам қағидаларына қайшы келмесе және қоғамдық қатынастарды реттесе, бұл дәстүрлер сақталады. Бүгінгі дәстүрлі Наурыз мейрамы ислам дініне қайшы келмейді. Наурыз мейрамын бұрынғы мағынасында тойлау, бұл күнді от жағып тойлау дәстүрімізден әлдеқашан өшіп қалған. Қазіргі Наурыз мейрамы қыстаған халықтың рухын көтеру, қазақы құндылықтарды жаңғырту, көкпар, палуандар сайысы, суырып салма ақындардың жыр, жыр мүшәйрасын өткізу, сондай-ақ бұл күні бір-біріне ренжіскен жұрт татуласып, қонаққа барады. және бір-біріне жақсылық пен бақыт тілейді.

Шариғат Наурыз мейрамын осы жаңа жыл мерекесімен бірге тойлауды толық құптайды деп айта алмаймыз. Сонымен бірге, дінде «іс-әрекет ниетке қарай бағаланады» деген қағида бар. Сондықтан қазақ халқы бүгінде Наурызды көктем мерекесі ретінде тойлайды. Бұл Ислам қағидаларына қайшы келмейтінін айтқым келеді.

Мұсылман еліндегі мемлекет басшысының лауазымы таблиғ (дінді жеткізу) қызметінен тыс діни және азаматтық қатынастарды үйлестіруші ретіндегі пайғамбар миссиясының функциясы болып саналады. Халифа, имам немесе әмір әл-мүминин болу үшін мұсылман болу, ер адам болу, рухани және физикалық сау болу, жеткілікті дәрежеде білім алу, әділ болу және Құрайш тайпасының өкілі болу (Четин, 2013: 110). Негізінде халифаны немесе имамды сайлау және тағайындау төрт түрлі жолмен жүзеге асады:

1. Биғаттың жолы – қоғамдағы жетекші элита мен жалпы халықты жинап, басшылықты қабылдау.

2. Өзінен бұрынғы президентпен ақылдаса отырып, ол ұлттық деңгейде билікті қабылдады

3. Шура Кеңесі арқылы – халық арасынан құрылған жекелеген топтардың өкілдерінің кеңесу нәтижесінде кандидаттарды ұсыну және іріктеу арқылы халықты қалыптастыру.

4. Жаулап алу арқылы халифатқа

лайықты адам билікті күшпен басып алады. Бұл жол Исламдағы халифа тағайындау мен сайлау жүйесіндегі биқат қағидасына сәйкес келмесе де, жаппай тәртіпсіздіктерге, анархияға және азаматтық соғысқа жол бермеуге рұқсат етілген. Кейде монархия тағының мұрагері немесе әулеттің келесі өкілі осы жолды таңдау арқылы билікке келді (Ибн Абидин, 1992: 1/547-549; Караман, 2011: 1/187).

Сонымен қатар, мемлекетті басқаруға қатысты әртүрлі тақырыптар болғанымен, қалай сайлану керектігі туралы аят-хадистердің (нас) жоқтығы кейінгі мужтахидтердің еркіне және ортақ шешімге қалдырылады деген тұжырымдар көп. үмбетінен. Әділ халифтердің іс-әрекетіне негізделген жалпы басқару жүйесін қалыптастыру мәселесі, жалпы қағидалар мен мемлекеттер сақталған жағдайда, лайықты адам билікті күшпен басып ала алатын ерікті мәселе екені анық (Туржан, 2001): 217). Себебі, Пайғамбар да, сахабалары да белгілі бір өлшемге немесе жүйеге негізделген тағайындау үлгісін белгілемеген. Осы орайда, халықтың қалауы мен қазіргі жағдайға сай белгілі бір элиталық топтардың арасындағы кеңес отырысында шешім қабылдануы тиіс екенін айта кеткен жөн.

Шындығында, басқарудың көптеген жүйелерінде құқық белгілі бір уақыт немесе өмір бойы билік ету, бірақ исламдық қағидалар бойынша да емес. Керісінше, оның мерзімі мен құқықтары оның жарамдылығымен және міндеттерін орындауымен анықталады (Осы тұрғыдан алғанда, дәстүрлі қазақ қоғамында хан өз дәрежесіне лайық болмаған жағдайда, ханды тонау, немесе тағын күшпен алып тастау халифаттағы әдептілік қағидасына ұқсас). Халифаның үммет тарапынан тақтан түсірілуі фиқһ әдебиетінде де айтылады. Мұның екі себебі бар: біріншісі, оның иман келтіріп немесе ахлақтық сенімге түсуі, екіншісі – тыйым салынған істерді ашық жасау арқылы азғындықпен айыпталуы. Екінші себеп бойынша, жағдай қарастырылады, егер ол өз еркімен тақты босатпаса, ол берілуге мәжбүр болады. Егер мұндай мүмкіндік көрінбесе, оның пайдалылығы туралы болжам басым болса, оны

тағынан күштеп түсіреді (Караман, 2011: 189-190).

Қазақ хандығы дәуіріндегі ханның және хандықтың құлауы және халифа тағайындалуы және оның ғазалдарға қатысты үкімдері. Ханның төрелерден сайлануы оның саяси элита деңгейін көрсетсе, билер кеңесінде ханның көтерілуі оның билігін биғат ұғымымен қабылдауымен бірдей. Ал өз міндетін орындамаған жағдайда хан талап ету «ғазл әл-халифа» қағидасына сәйкес келеді.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы күнделікті өмірде кездесетін заңдар мен нормалар әдет-ғұрып заңдарында қарастырылады. Мысалы, «қонақ асы» жасалмаса немесе «қонақ асы» дұрыс берілмесе, сол рудың биіне жүгінген жағдайда айыппұл төлейді. Сондықтан бұл ережелердің көпшілігі моральдық-этикалық ережелерге ұқсас болғанымен, олардың заңдық жауапкершіліктің жоғары және қатаң сақталуын талап ететін нормалар екенін байқауға болады. Кейде мұндайда мәселеге байланысты «орамал – тон емес, жол ашады» деген қағидаға сай. Адалдық рәсімі жеңілдетілген. Бірақ ол кінәсін мойындауға мәжбүр болады. Мұндай актілердің заң күші бар. Мұндай ережелер мақал-мәтелдер сияқты, олар ұқсас сөздермен халық арасында қолданылады. Күнделікті өмірде заңды күші бар ережелердің айқын мысалы - қонақ асы. Тіпті қарапайым оқиғалар да назардан тыс қалмайды. Мысалы, Берем қалдырған жазбасында: «Қонақ етін алдымен үй иесіне, сосын үйдегі басқа адамдарға өз қолымен береді. Қонақ үш бөліктен артық етпеуі керек. Үштен артық беріліп, адам тұншығып өлсе, қонақ 100 жылқы төлейді. Ал, үш дан кем беріп, тұншықтырса, ақысы төленбейді», – деп таңдана жазады (Берэм, 2006: 79).

Қонаққа тамақ бермеу немесе тиісті сыйақы бермеу әдет-ғұрып заңы бойынша жазаланатыны белгілі. Кейбір әдептілік заңсыз әрекетке байланысты, сондай-ақ дала мәдениетінде қастерлі немесе маңызды құндылықтарды бұзғаны үшін айыппұлмен жазаланады. Мысалы, үйге қарай немесе үй сыртына атпен мініп, үйдің дәл қасында аттан түсіп, қонаққа ұйқы безі бар бір үзім ет бер-

се, жылқышыға айыппұл салынады деп әлі күнге дейін айтылады (Имамәмәди), 2019: 49). Ел ішінде сол кездегі сақтық шаралары мен құндылықтары әлі күнге дейін сақталған. Мысалы, сүйек кемігі қатыспаса, ересек жағы ренжіді және әрбір сүйектің қатысы бар адамдарға байланысты өз мәні бар.

Ислам құқығында мәзһаб имамдары қонақты құрметтеп, ас-су мәселесін талқылайды. Бұл мәселенің түйіні «Тамақ ішпегені үшін ақысын ал» (Әбу Дәуіт, 2019: 342) хадисінде жатқан сияқты. Осыған байланысты Имам Ағзам, Имам Малик және көптеген ғалымдар қонақжайлылықтың маңызды, бірақ парыз емес екенін айтқан. Мүжәһидтен жеткен риуаят бойынша қонақ күту уәжіп.

Қазақ тілінде заңдық мағынада қолданылатын «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның ескі жолы», «Қазақ жолы...» сияқты сөздер жүріс-тұрыс, мәртебе, тәртіп, заң, төзімділік мағыналарында қолданылады. Күнделікті өмірде «жол» сөздері мән берілуі тиіс ғұрыптар мен әдет-ғұрыптар үшін де қолданылады (Дауталиев, 2009: 149). Мысалы, «жолы үлкен» деген ұғым тек жасқа ғана қатысты емес, ол шежіреге, әке ұрпағына, туған інісіне қарай жоғары мәртебеге ие болатынын білдіреді. Жолдың ұлылығы арнайы рәсімдер мен сый-сияпаттардан, сыйластықтан, құндылық пен барымтаға үлес қосудан, ондағы жауапкершіліктен айқын көрінеді.

Рәсімдер көбінесе жаттауға оңай мақал-мәтел түрінде беріледі. Бұл сөздердің көпшілігі әдебиет пен тарихи деректерде, халық жадында сақталғанымен, арнайы мақалалар немесе нөмірлер түрінде сақталған. Олар көптен бері қолданыстан шыққандықтан, бұл ережелердің көбі ұмыт болғаны анық. Алғашқы мағынасын жоғалтқандары қаншама. Мысалы, «Әділ билік, алтын таразы» деген тіркестегі «алтын таразы» сөзі әділдікте табандылық танытып, істі алтын өлшегендей нәзік өлшеу үшін қолданылған. «Тура тумайды, жаман тумайды» деген сөз бейтараптықты білдірсе, «Билік жетіспесе жеті ұрлық» деген сөйлемде үкім мен жаза жазалаушы рөл атқармаса, қылмыс көбейеді. Сотқа жүгінудің, әділдікті талап етудің, арызданудың жолы болған. Бостандық

пен еркіндікті білдіру үшін ол: «Басыңды кескісі келсе де, тіліңді кескісі келмейді» деп қорытындылады. Қылмысты дәлелдеуге, ізге, күдікке қатысты да ережелер бар.

Кек пен жазаға қатысты «қанға қан, жанға жан», «құлаққа құлақ, тұяққа тұяқ», «кекке қан, кездейсоқ заряд», «жердің құны елу есе» (100) кейбіреулері қағидаға айналған ережелердің: «Атты сақтайды, ер сақтайды, ер сақтайды» деген қағида бойынша табылған мал-мүлік пен қазынаға қатысты «бір Тапқан қуанады, таныған алады». Зорлық-зомбылыққа келгенде «қылышпен тіл табысу қиын» дегендей, кешірімпаздық таныту, ымыраға жақын болу – бұл. «Қылыш қисық басын кеспейді (күнәсін мойындаған)», «Кімде-кім мойындаса, тым ауыр болса да кешір», «Жаңылмайтын жақ жоқ, жаңылмайтын тұяқ жоқ», «Күнәні мойындаған кісіні» бөтен болмау үшін біреудің жанын алма», «Адасқанда айыбы жоқ, қайта табын тапқан соң». Мұндай ережелерге сансыз мысалдар келтіруге болады (Дауталиев, 2009: 148).

Орынсыз қиянат салдарынан қазақ заңының нормалары сақталмаса, келіспесе, бір жағы жайылымнан бір топ малды айдап әкетіп, кек алады – оны «барымта» дейді. Ру басылары барымта кезінде де, одан кейін де хабардар болды. «Барымта жасап жатырмын десең, кінәлі емессің» деген сөздің мағынасы осы еді (Әлімжан, 2010: 24). Барымта заң бұзушылық емес, керісінше талап, айыптау талабы. Егер ол ру басшыларына білдірмей жасалса, барымта емес, тонау болып есептеледі. Тіпті нормативтік әдет-ғұрып құқығының кейбір ережелерінде барымта кезінде жараланып, ұрып-соғудан қайтыс болғандарға өтемақы төленбейтіні көрсетілген (Дулатбеков, 2006: 103). Осыған байланысты оның заңды деп танылғанын көреміз.

Мұсылман құқығын қорғау дінді, жанды, ақылды, мал-мүлікті қорғау сияқты жалпы қағида ретінде «даруарат әл-хамса» деп аталса, қазақ халқы «Мал – жанымның өтеуі, мал-жанның өтеуі, мал-мүлік, мал-мүлік, мал-жаным, мал-мүлік, мал-жаным, мал-мүлік» деген қағиданы ұстанған. Менің жаным – абыройымның құны». Бұл ереже бойынша дін мен ар-намысты

қорғау ең маңызды болып табылады, одан кейін жан мәселесі, одан кейін тек бір ғана мүлік мәселесі қарастырылады.

Нәтижелер мен пікірталас

Дін қоғамның рухани бөлігі болып табылады. Қоғамсыз мүмкін емес және қоғам үшін де солай. Діннің маңызды функцияларының бірі – дінді мәдени түрде тарату. 8 ғасырда қазақ даласына тараған ислам діні қазақ халқының ежелгі діни наным-сенімдерінің біразын өзгертіп, қақтығысқа ұшыратты. Дүниені, ғаламның жаратылуын, қоғамдағы проблемалық мәселелерді ислам шариғаты аясында қарастыруды үйретті. Бұл дәстүрлі қазақ қоғамында әдет-ғұрып заңдарының қалыптасуына әкелді. Зерттеуден көрініп тұрғандай, дін мен дәстүр нормалары рухани үндестік тұрғысынан бір-бірімен тұтасып, біртұтас денеге айналған. Жұмыс салыстырмалы әдіске негізделген.

Қорытынды

Бұдан бірнеше ондаған ғасыр бұрын қазақ даласына тарай бастаған ислам құндылықтары қазақ халқының тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен астасып жатыр деген қорытынды жасауға болады. Осы процестің нәтижесінде қазақтың өзіндік дүниетанымы қалыптасып, дәстүрлі қазақ қоғамындағы әдет-ғұрып нормалары исламдық шариғатпен тығыз астасып, біртұтас ұғымға айналды. Қазақ халқының барлық нақыл сөздері, нақыл сөздері Құран және хадистермен үндесіп, ұрпақ бойына адамгершілік, имандылық, отансүйгіштікке тәрбиелеуге бағытталған. Сондықтан дәстүрлі қазақ қоғамындағы дін мен әдет-ғұрып заңдары бірін-бірі толықтырып, жетілдіріп отырады.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ ҒК №АР 13068253 «Қазақстандық қоғамдық рухани жаңғыруындағы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни-өнегелік мұрасы» жобасының аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

1 Әбу Дәуіт Сүлеймен б. әл-Ес'ас б. Исхак әс-Сицистани. Сунени Аби Давуд: Ясир Хасан III.

Муассасат ер- Рисале. - Бейрут, 2019. – 367.

2 Әл-Касани, Әлауддин Әбу Бекр б. Масуд б. Ахмад. Бадай ес-Санай фи Тартиб әш-Шераи, - Бейрут: Дар ак-Фикр, 2010. - II. - 340. III. - 249. IV. – 224.

3 Cetin M. Maturidiligin (Hilafet/Imamet) anlayisi. - Эрзурум. - 2013. – 236 s.

4 Ибн Абиндун Әмин ибн Ахмед ибн Абдулазиз. Радду'л-Мухтар, I. - Бейрут. - 1992. – 663.

5 Имамумади Т. Geleneksel Kazak toplumundaki örfi kuralların İslam hukuku тұрғысынан deęerlendirilmesi. (Жарияланбаған диссертация). - Стамбул, Marmara Universitesi, 2019. – 224 s.

6 Karaman H. Anahatlarıyla İslam Hukuku. - Стамбул: Энсар, 2010. - С. I. – 340 s.

7 Şen Y. İslâm Hukukunda Arabuluculuk // *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. - 2012. - С. XI, Sayı: 22. - 135 s.

8 Turcan T. Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri. - Анкара, Ankara Okulu Yayınları, 2001. – 271 s.

9 Азбанбаев М.А. Би Терминінің қайдан шыққаны туралы сөз // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2009. - Т. X. – 589 б.

10 Әлдібеков Ж.С. Билер сотының әлемдік маңызы // Қазақтың ата заңдары. - Алматы, Жеті жарғы, 2009. - Т. X. – 589 б.

11 Әлімжан Қ. Қазақтың кәдуілгі құқық ережелерінің көркем әдебиетте, фольклорда және музыкада көрініс табуы. – Алматы, Интерлигал, 2010. – 50 б.

12 Берем А. Қазақтардың тұрмыстық және отбасылық өмірі // Қазақтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы, Арыс, 2006. - Том 2. – 328 б.

13 Баби Тоқтар. Абақ Керейдің заң ережелері туралы // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2009. – 589 б.

14 Дәуітәлиев Қ.Н. Қазақ құқығының ерекшеліктері // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2009. - Т. X. – 589 б.

15 Дулатбеков Н. Қазақтың әдет-ғұрып заңдары, Әділет. – Астана, 2006. – 236 б.

16 Зиманов С. Қазақтың жарғы заңдары – әлемдік маңызы бар Құқықтық жүйе // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2005. – 539 б.

17 Зиманов С. Қазыбек би // Қазақтың ата заңдары). – Алматы, Жеті жарғы, 2006. – 600 б.

18 Кенжеалиев З.Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы соттық билік қатынастарының ерекшеліктері // Қазақтың ата заңдары. – Алматы, Жеті жарғы, 2009. – 589 б.

Transliteration

1 Abu Dauti Sulejmen b. al-Es'as b. Ishak jes-Sicistani. Suneni Abi Davud: Jasir Hasan III. Muassasat er-Risale [Jasir Hasan's III interpretation of Sunan Abi Dawd hadiths]. - Bejrut, 2019. – 367. (in Arab).

2 Al-Kasani, Alauddin Abu Bekr b. Masud b. Ahmad. Badaj es-Sanaj fi Tartib ash-Sherai [Systematized order of Shariat]. - Bejrut: Dar ak-Fikr, 2010. - II. - 340. III. - 249. IV. – 224. (in Arab)

3 Cetin M. Maturidiligin (Hilafet/Imamet) anlayisi [The understanding of Maturidism

(Caliphate/Imamate)]. - Jerzurum. - 2013. - 236 s. (in Turkish)

4 Ibn Abidin Amin ibn Ahmed ibn Abdulaziz. Raddu'l-Muhtar [Selected answers]. - Beirut. - 1992. - 663. (in Arab)

5 Imamumadi T. Geleneksel Kazak toplumundaki örfi kuralların İslam hukuku turgysynan değerdendirilmesi [Evaluation of customary rules in traditional Kazakh society through Islamic law] (Zharjalanbagan dissertacija). - Stambul, Marmara Universitesi, 2019. - 224 s. (in Turkish)

6 Karaman H. Anahatlarıyla İslam Hukuku [Islamic Law in Its Outlines]. - Stambul: Jensar, 2010. - C. I. - 340 s. (in Turkish)

7 Şen Y. İslâm Hukukunda Arabuluculuk [Mediation in Islamic Law] // *Hittî Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. - 2012. - C. XI, Sayı: 22. - 135 s. (in Turkish)

8 Turcan T. Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri [The Sovereignty Element of the State and the Powers Derived from Sovereignty]. - Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001. - 271 s. (in Turkish)

9 Azbanbaev M.A. Bi Termininin qajdan shyqqany turaly soz [A word about the origin of the term Bi] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - T. X. - 589 b. (in Kaz)

10 Aldibekov Zh.S. Biler sotynyn alemdik manyzy [World significance of the Court of Judges] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - T. X. - 589 b. (in Kaz)

11 Alimzhan Q. Qazaqtyn kaduilgi ququq

erezhelerinin korkem adebiette, fol'klorda zhane muzykada korinis tabuy [The manifestation of the rules of Kazakh customary law in fiction, folklore and music]. - Almaty, Interligal, 2010. - 50 b. (in Kaz)

12 Berem A. Qazaqtardyn turmystyq zhane otbasylyq omiri [Household and family life of Kazakhs] // *Qazaqtyn dasturleri men adet-guryptary*. - Almaty, Arys, 2006. - Tom 2. - 328 b. (in Kaz)

13 Babi Toqtar. Abaq Kerejdin zan-erezheleri turaly [About the laws and regulations of Abak Kerey] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - 589 b. (in Kaz)

14 Dautaliev Q.N. Qazaq ququygynyn erekshelikteri [Features of Kazakh law] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - T. X. - 589 b. (in Kaz)

15 Dulatbekov N. Qazaqtyn adet-guryp zandary, Adilet [Kazakh customary laws, Justice]. - Astana, 2006. - 236 b. (in Kaz)

16 Zimanov S. Qazaqtyn zhargy zandary - alemdik manyzy bar ququqtyq zhuje [Kazakh charter laws are a legal system of world importance] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2005. - 539 b. (in Kaz)

17 Zimanov S. Qazybek bi // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2006. - 600 b. (in Kaz)

18 Kenzhealiev Z.Zh. Dasturli qazaq qogamyndaqy sottyq bilik qatynastarynyn erekshelikteri [Peculiarities of judicial power relations in traditional Kazakh society] // *Qazaqtyn ata zandary*. - Almaty, Zheti zhargy, 2009. - 589 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Темур Аманқұл* аға оқытушы, PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0002-6259-7442 ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8734-5519>
- Алмасбек Шағырбай* жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9146-1408>
- Бидас Молдахмет* аға оқытушы, PhD, Нур-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0002-6259-7442
- Темур Аманқұл* старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8734-5519>
- Алмасбек Шағырбай* ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9146-1408>
- Бидас Молдахмет* старший преподаватель, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, ORCID: 0000-0002-6259-7442
- Temur Amankul* Senior lecturer, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8734-5519>
- Almasbek Shagyrbay* Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9146-1408>
- Bidas Moldakhmet* Senior Lecturer, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0002-6259-7442